

УДК 811.161.2'367Огієнко

Н. А. Березовська-Савчук

Криворізький державний педагогічний університет

КОНЦЕПЦІЯ ОПИСУ СИНТАКСИЧНОЇ ТЕОРІЇ У ПРАЦЯХ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті представлено аналіз основних мовознавчих праць Івана Огієнка («Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її», «Складня української мови»), присвячених теорії синтаксису української мови; розкрито погляди дослідника на сучасні йому синтаксичні теорії, проаналізувало підходи лінгвіста до оформлення синтаксичної термінології на питомому національному ґрунті; визначено основні вимоги, які висуває науковець до синтаксичної термінологічної системи; розкрито сучасність наукових поглядів ученого на семантичний синтаксис, зокрема на розрізнення між логічним і психічним предикатом і його валентними позиціями (суб'єкта, об'єкта тощо); виявлено зв'язок між формально-граматичним і психологічним підходами до формування синтаксичних категорій. У пропонованому дослідженні наголошено, що увага Івана Огієнка до синтаксису української мови, до оформлення та систематизації термінології й узгодження її із сучасними напрямками лишається актуальною й дає цінний матеріал для вибудовування стрункої синтаксичної теорії.

Ключові слова: синтаксис, предикат, суб'єкт, логіка, формальна грамати-ка, підмет, присудок.

І. Огієнко знаний у світі й Україні як мовознавець, педагог, громадсько-політичний і церковний діяч, літературознавець, перекладач, суспільно-етнічний історик, філософ. Здобутки дослідника в царині різних галузей знань важко переоцінити, а надто ті, які стосуються лінгвістичної науки й історії мови.

В. Христенюк стверджує, що в лінгвістиці практично немає такого питання, «де б учений не залишив свого сліду: проблеми кирилівської палеографії і церковнослов'янської мови, граматики (історична й сучасна), етимологія і семасіологія, фразеологічний світ мови, багатогранність лексики, стилістика. Усе це становить лише неповний перелік його наукових мовознавчих зацікавлень» [7, с.105].

Науково-пошукова діяльність І. Огієнка в царині мовознавства була і є предметом вивчення багатьох українських дослідників. Зокрема, духовне становлення особистості на ґрунті вивчення рідної мови, націєтворчий чинник мови проаналізовано в працях Ф. Бацевича, А. Кучинської, А. Марушкевича, М. Тимошика й ін. Обстоювана науковцем концепція духовної єдності «мова –

народ – церква» детально розглядається в роботах Л. Ляхощкої, Є. Сохачької, З. Тіменника й ін. В. Качкан присвячує свої розвідки історії перекладу Біблії українською мовою, здійсненого І. Огієнком. Г. Сікора окреслює хронологічну схему розвитку української мови в працях ученого. Г. Васянович, І. Казимирова, Н. Місяк, Ю. Чернобров й ін. аналізують лексикографічну й зокрема термінологічну роботу І. Огієнка. В. Христенюк відзначає потужне й масштабне опрацювання науковцем першоджерел: «Як дослідник, він цікавився різними видами пам'яток: літописами, грамотами, богослужбовими книгами. Ознайомлюючись з великою кількістю першоджерел, історичних матеріалів, він створював власні наукові праці. У багатьох із них І. Огієнко піддавав глибокому аналізу раніше досліджений матеріал і обґрунтовував свої погляди на його значущість у процесі становлення української науки» [7, с.104].

Попри широку зацікавленість дослідників мовознавчим доробком І. Огієнка й розгляд різних аспектів його лінгвістичної творчості, можемо констатувати, що порушена науковцем проблема формування української лінгвістичної термінології, зокрема синтаксичної теорії, в контексті сучасних мовознавчих напрямів і течій, сьогодні остаточно не вирішена, що й зумовлює актуальність обраної теми наукової розвідки.

Відповідно, метою пропонованої статті є аналіз основних мовознавчих праць Івана Огієнка, присвячених теорії синтаксису української мови, розгляд підходів лінгвіста до оформлення термінології на питомому національному ґрунті, виявлення позицій, із яких дослідник розглядав теорію синтаксису загалом.

Свої наукові дослідження в царині синтаксису І. Огієнко реалізує у вивченні різноманітних джерел, передусім першодруків, архівних матеріалів, рукописів, монографічних видань тощо [1, с.7], що дало йому змогу здійснити аналіз становлення й розвитку української синтаксичної системи від найдавніших часів до другої половини ХХ ст.

Питання оформлення синтаксичної термінології науковець вважає основоположним для подальших лінгвістичних досліджень у контексті захисту й утвердження наукової української літературної мови. Н. Місяк відзначає, що І. Огієнко орієнтується на власне мовний контекст, у якому вживається термінологічна одиниця, його цікавить походження терміна, його спеціалізація, реалізація особливих стилістичних прийомів, введення в текст пояснювальних контекстів [2, с.85]. Найперше, що визначає інтерес ученого до української термінології, – це адаптування текстів, що функціонують у науково-популярних текстах. Н. Місяк виділяє основні принципи, за якими І. Огієнко будує концепцію адаптування й систематизації українських термінів.

1. Автор уживає термін, наводячи в постпозиції його визначення на буденному рівні. За умов такого включення терміна в текст наводяться приклади, розширюється введене поняття (*синоніміка речень*), активізується паралельно інший термін (*фразеологія – ідіоми*).
2. Використання прийому порівняння для пояснення значення терміна ґрунтується на функційній схожості порівнювальних понять, що призводить до зближення когнітивних систем автора та реципієнта, мовна картина якого може відрізнятися. Саме так в розгорнутому порівнянні пояснюються вжиті терміни *генеалогічна теорія* постання мов, *теорія хвиль*.
3. Препозиційне тлумачення сутності явища з подальшим введенням термінної одиниці, що окреслює його, сприяє формуванню наукового знання через транслювання автором власне наукової інформації в доступній для адресата формі: спочатку на буденному рівні створюється образ, уява, по-

тім ознаки створеного у свідомості реципієнта образу наче фокусуються введеним терміном.

4. Найчастіше І. Огієнко користується таким прийомом адаптування терміна, як приєднання пояснювальної конструкції, що конкретизує значення препозитивної термінної одиниці через її синонімічну, через описову конструкцію, у якій актуалізується певна сема.
5. Різновидом попереднього прийому є об'єднання термінів-синонімів у пару, що поєднується пояснювальним сполучником *чи*: «канцелярійна чи актовая мова», «теорія хвиль чи групова теорія».
6. Розкриття значення терміна, його окремих компонентів відбувається за допомогою мовного контексту [2, с.83-84].

Однією з найперших спроб випрацювати граматичну термінологію в контексті її історії стала праця І. Огієнка «Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її», яка є першою і дотепер єдиною фіксацією українських граматичних термінів у діяхронії.

У своїй науковій розвідці Ю. Чернобров відзначає, що синтаксична термінологія, представлена в словнику, майже повністю збігається з російською, адже синтаксичні теорії, синтаксичні поняття і синтаксичні терміни російськими дослідниками (граматики М. Греча, О. Востокова, Ф. Буслаєва, К. Аксакова, М. Некрасова, О. Потебні, О. Шахматовой ін.) було розроблено ще в XIX столітті. Змішування синтаксичних категорій із логічними категоріями і в російських, і в українських граматиках затримувало розвиток теорії речення, спрямовувало його вивчення на неправильний шлях, а це, звичайно, відбивалося на створенні й утвердженні синтаксичної термінології [8, с.712].

Сам І. Огієнко виділив три періоди в розвитку української граматичної термінології. Перший період – часи до 50-х років XIX століття (граматики О. Павловського, М. Лучкая, І. Левицького, І. Вагілевича, І. Лозинського). «Се був період, коли мало одрізнялось своє національне од чужостороннього..., та й писалися сі граматики не рідною мовою...» [6, с.5]. Другий період – це 50-ті – 80-ті роки XIX століття. Дослідники приходять до розуміння того, що граMATика рідної мови має бути українською за формою й за змістом. У Я. Головацького ще не помітна така тенденція, проте в М. Шашкевича та О. Партицького народність уже домінує. Третій період характеризується тим, що граматична література «перестала наслідувати чужі зразки і почала будуватись на цілком науковому ґрунті. ГраMATика Ом. Огоновського (р. 1889) стала межею між старим і новим часом граматичної літератури, стала непохитною підвалиною сеї літератури аж до наших часів» [6, с.5]. Але «останнім словом галицько-української граматичної літератури» постала граMATика Степана Смалья-Стоцького. Він є творцем сучасної української граматичної термінології. Це перша граMATика, написана фонетичним правописом [8, с.711].

Основні вимоги, які висуває науковець до синтаксичної термінологічної системи, актуальні й сьогодні: а) вона мусить творитися на рідномовній основі; б) найповніше відповідати вкладеній в неї думці; в) не має викликати якоїсь двозначності, іншого розуміння, тлумачення [1, с.14]. Під час номінації мовознавчих понять І. Огієнко закликає орієнтуватися на українську лексику: «Багато казати за те, що кожний термін повинен повстати з українського коріння, річ зайва, бо зрозуміла кожному. Розумно кожному, та на жаль сього правила не додержують до кінця в своїх працях наші філологи і ми маємо чимало термінів, що мають дуже мало зв'язків з народною мовою: такі вирази, як *нід-мет*, *глагол* і інші, хоч і мають у нас свою довгу історію, проте повинні відмінитись. А термінів з чужомовних слів нам краще б не вживати зовсім» [6, с.9].

І. Огієнко зазначав, що «бажано б аби граматичний термін подавав одне розуміння, а не де-кілько, щоб слово, яким його висловлено, не викликало в нас інших, зайвих асоціацій, як се ми маємо, напр., з виразами «підмет», що висловлює багато розумінь, далі «злучка» (copula), «часослово» (verbum, у Партицького), «причастник» (participium), «перехід» (переходьгласныхъ), часування (Тимченко, conjugatio). Зазначені терміни викличуть зовсім не те розуміння, яке вони мають в граматиці...» [6, с.9]. Науковець наголошував, що термін своєю будовою не повинен суперечити законам фонетики і морфології української мови, термінологія має будуватись на певних засадах, «а не бути мішаниною принципів формальних, логічних і граматичних...» [6, с.9].

Власне синтаксична система української мови в контексті сучасних авторів теорій детально розглянута І. Огієнком у фундаментальній праці «Складня української мови» [4; 5].

Науковець зауважує, що в час написання книжки синтаксис української мови, який є найголовнішою частиною граматики, досліджено дуже мало, а термінологічний апарат розроблено недостатньо. «Стан науки про складню не може похвалитися й тепер глибиною свого розроблення: у нас не встановлено ще змісту складні, складне віокреслення хиткі і неглибокі, не вироблено якоїсь міцнішої методи складневих праць, чому кожний учений трактує складню по-своєму» [4, с.4].

Загалом термінологія, описана в «Складні української мови», мало відрізняється від сучасної, проте є в праці оригінальні номінативні одиниці. Автор намагається дати точне визначення термінам «речення» («складне» й «просте», «ускладнене»), «підмет», «присудок», «означення», «додаток», «обставина» тощо. Крім того, І. Огієнко розглядає різні інтерпретації цих термінів залежно від напряму чи синтаксичної теорії (формальної, структурної, логічної й под.): «Речення граматичне й логічне – це речі зовсім різні: логіка знає в реченні тільки два члени, суб'єкт і предикат, тоді як граматика має їх аж п'ять, бо знає ще т. зв. «другорядні» члени; таким чином бачимо, що ці «головні» члени мають у двох науках тільки одну назву, але різний зміст [4, с.69]. Із сучасного логіко-комунікативного погляду речення дослідник визначає як «словесну форму закінченої одиниці нашого мислення», з погляду формальної граматики «реченням зветься підмет і присудок, або один з них, з відповідними поясненнями чи без них, синтаксично сполучені і об'єднані закінченою інтонацією» [4, с.138].

Якщо в реченні відсутній один із основних членів, то таке речення І. Огієнко називає «ненормальним», тобто «одночленним». За наявністю граматичного підмета автор класифікує речення на підметові й безпідметові. Коли в реченні немає нічого, крім підмета і присудка, воно називається коротким, таке речення І. Огієнко оцінює як «речення початкового, нерозвинутого думання, чисте, напр., у дитячих писаннях» [4, с.147]. Якщо в реченні є пояснювальні члени, учений називає його поширеним.

Підмет і присудок І. Огієнко визначає як «основні члени речення». Нарікаючи на недосконалість старої синтаксичної термінології, термін «головні члени речення» відкидає, називає «баламутним», «бо накидає нам на думку, ніби ці члени визначають найголовніше зо змісту речення; я ці члени зву основними, бо вони складають основу речення, а головне в реченні часто подають власне пояснювальні члени, що ми й зазначаємо відповідною інтонацією» [4, с.151].

Термін «другорядні члени речення» І. Огієнко також вважає невдалим. На думку науковця, їх не можна так називати, бо вони «подають найцінніші відомості, пояснюючи зміст членів основних» [4, с.151]. Дослідник пропонує термін «пояснювальні члени», бо він «глибше окреслює правдиву істоту і роллю їх» [4, с.151].

Про основні й пояснювальні члени речення детальніше йдеться в другій частині «Складні української мови». Для основних членів автор вживає терміни «підмет» – «головний діяч речення» і «присудок» – «його діяльність». Різновиди підмета відповідно до способу вираження: займенниковий, прикметниковий, числівниковий, дієсменниковий (інфінітивний). Окремий вид підмета – плеонастичний, коли «до йменникового підмета додається підмет займенниковий, перший стає звсiм самостійним» [5, с.16]. Присудок буває простим і складеним.

3-поміж «пояснювальних членів» І. Огієнко виділяє «додаток» – пояснення йменникове (інший термін – об'єкт), «означення» – пояснення прикметниково (або атрибут) та «обставину» – пояснення прислівникове. Для позначення різновидів об'єктів є терміни «прямий» і «непрямий», як і в сучасній термінології. Об'єкти, виражені непрямим відмінком з прийменником, названо терміном «релятивні об'єкти». Такий об'єкт, який стосується свого дієслова-присудка, називається «придієслівним». В іншому разі це буде об'єкт «непридієслівний» – прийменний (такий, що залежить від іменника), приприкметниковий, або навіть приприслівниковий (такий, що залежить від прикметника чи прислівника) [8, с.712-713].

Поza термінологією та її систематизацією І. Огієнко розглядає сучасні йому синтаксичні теорії й відзначає, що українська «складня» (синтаксис) перебуває під впливом психологічного й логічного підходів. «Психосферний» підхід (або психологічний) учений виводить від лінгвофілософії О. Потебні, який, у свою чергу, був під впливом В. фон Гумбольдта, Л. Виготського, М. Бахтіна й ін. Психологічний підхід, вважає Г. Васянович, необхідний «людині з погляду пошуку душевної сумісності з іншими індивідами та можливості реалізації свого інтелекту, волі й емоцій» [1, с.7-8].

Логічний підхід І. Огієнко називає таким, який поряд із філософією «прислужився до становлення граматики» [4, с.64], тому протягом багатьох століть логічні й мовні поняття, на зразок «предикат», «суб'єкт», «ад'єктив» і под. не розмежовували. «Приглянувшись ближче до граматики, особливо до складні (синтаксису – прим. авт.) справді бачимо, що вона ще й тепер переповнена окресленнями, позиченими з чистої логіки, навіть у своїх найголовніших частинах» [4, с.67-68]. Проте дослідник переконаний, що змішування логіки й граматики «користі складні не приносить» [4, с.68]. Правильність логічна й правильність синтаксична, стверджує І. Огієнко, це різні речі, і попри те, що в сучасній науці активно використовуються названі вище логічні поняття суб'єкта, предиката й под., слід зважати на те, що в мові вони мають свою специфіку. Такий підхід дає нам змогу стверджувати, що в цьому розрізненні І. Огієнко передбачив усталене сьогодні розрізнення семантичного синтаксису між логічним і психічним предикатом і його валентними позиціями (суб'єкта, об'єкта тощо).

Можемо констатувати, що увага І. Огієнко до синтаксису української мови, до оформлення й систематизації термінології й узгодження її із сучасними напрямками лишається актуальною й дає цінний матеріал для вибудовування стрункої синтаксичної теорії сьогодні. Дослідник наголосив, що синтаксис завжди «сильно йде вперед», тому необхідно заповнювати прогалини у його вивченні й розробляти чітку методологію його аналізу. Це питання лишається відкритим нині й активно привертає увагу сучасних дослідників.

Список використаних джерел:

1. Васянович Г.П. Сутність і зміст науки про рідномовні обов'язки українського громадянина в імперативах Івана Огієнка / Г.П. Васянович // Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Лінгвістика наукового тексту: теорія і практика» (17-18 березня 2016 року). – Херсон, 2016. – С. 6-18.

2. Місяк Н.В. Адаптування термінних одиниць як вияв комунікативно-прагматичної специфіки науково-популярних текстів (на матеріалі наукових праць І. Огієнка) / Н.В. Місяк // Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції «Лінгвістика наукового тексту: теорія і практика» (17-18 березня 2016 року). – Херсон, 2016. – С. 82-86.
3. Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Іван Огієнко (митрополит Іларіон) ; упоряд, авт. іст-біограф. нарису та приміт. М.С. Тимошок. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.
4. Огієнко І. Складня української мови. Ч. 1. Вступ до складні / І. Огієнко. – Жовква : Друкарня оо. Василян, 1935. – 195 с.
5. Огієнко І. Складня української мови. Ч.2. Головні й пояснювальні члени речення / І. Огієнко. – Жовква : Друкарня оо. Василян, 1938. – 239 с.
6. Огієнко І. Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її / І. Огієнко – К., 1908. – 79 с.
7. Христенюк В.Ф. Мовознавчі студії Івана Огієнка / В.Ф. Христенюк // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство). – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. – Вип. 5. – С. 103-111.
8. Чернобров Ю.А. Синтаксична термінологія в працях Івана Огієнка / Ю.А. Чернобров // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. – 2009. – Вип. 20. – С. 711-713.

In this article analyzes the major linguistic works of Ivan Ogienko («Ukrainian grammatical terminology. Historical Dictionary of Ukrainian grammatical terminology with a preface about its history», «Syntax of Ukrainian language»), devoted to the theory of syntax of Ukrainian language; revealed views researcher on contemporary syntactical theories linguist analyzed approaches to the design of syntactic terminology on specific national soil; defined the basic requirements set by the a scientist to syntactic terminology system; revealed modernity scientific views of the scientist on semantic syntax, particularly on the distinction between mental and logical predicate and its valence positions (subject, object etc.); found the relation between formally grammatical and psychological approaches to the formation of syntactic categories. In the proposed research underlined that attention of Ivan Ogienko to syntax of Ukrainian language, that to clearance and systematization of terminology and harmonize it with current trends remain relevant and provides valuable material for building a coherent syntactic theory.

Key words: syntax predicate, subject, logic, formal grammar, subject, predicate.

Отримано: 08.02.2017 р.